

BURÇIN GERÇEK • Akıntıya Karşı

BURÇIN GERÇEK 1976 yılında İstanbul'da doğdu. Marmara Üniversitesi Fransızca Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünden mezun olduktan sonra Strasbourg'da Robert Schuman Üniversitesi'nde gazetecilik yüksek lisansı yaptı. Fransa'da yayımlanan *L'Express* dergisi ve *Ouest-France* gazetesinin İstanbul muhabirliği ile Repair online dergisinin Türkiye editörlüğünü yürüttü. *Le Figaro* ve *Le Matin* gazeteleri ile *L'Hebdo* dergisine haberler yaptı. "Aynı Sudan İçtik" ve "İstanbul Sokak Köpekleri" belgesellerinde yönetmen Serge Avédikian ile birlikte çalıştı. Clark Üniversitesi'nde Holocaust and Genocide Studies programında doktora yapmaktadır.

İletişim Yayınları 2401 • Tarih Dizisi 110

ISBN-13: 978-975-05-2112-6

© 2016 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2016, İstanbul

EDITÖR Kerem Ünüvar

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Celal Bey ve ailesi

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Emre Bayın

BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11

Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

BURÇİN GERÇEK

Akıntıya Karşı

Ermeni Soykırımında
Emirlere Karşı Gelenler,
Kurtaranlar, Direnenler

*Nare'ye
ve hakkında çok az şey bildiğim,
sadece Dersim'e varabilmiş Ermenilerden
birkaç kişiyi evinde sakladığını öğrenebildiğim
büyük dedem Veli Dede'ye*

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	11
GİRİŞ: 1915'TE "AKINTIYA KARŞI KOYANLARIN" İZİNDE.....	13
Nasıl bir yol izledik?.....	19
Vicdanlıları hatırlamaya dair tuzaklar	24
Terminoloji zorlukları.....	26
Vicdanlılar: Bir onurlandırma mümkün mü?.....	27
1 KONYA VİLAYETİ.....	31
Halep ve Konya Valisi Celal Bey: "Bütün dünyadaki düşmanlarımız toplanıp düşünseler bize bundan büyük fenalık edemezler."	31
Abdülhalim Çelebi: "Tarikatımızın esasları insanlığa hizmettir"	47
2 DİYARBEKİR VİLAYETİ.....	57
Diyarbakır Vali Vekili Hamid Bey: Gri sulara yüzen bir "deli"	60
Karşı çıkışlarını hayatlarıyla ödeyenler.....	69
Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi: "Bir vicdan meselesi"	70
Beşiri Kaymakam vekili Ali Sabit Es Süveydi: "Cinayetler o kadar feciydi ki..."	76

Mardin Mutasarrıfı Hilmi Bey: “Katliama iştirak edecek kadar vicdansız değilim”	86
Derik: “Ne yazık ki küçük bir bölümünü kurtarabildik...”	92
<i>Derik Kaymakamı Reşid Bey:</i>	
<i>Hüseyin Nesimi’nin öldürülmesinin uyarlanması mı?</i>	95
Midyat Halah köylüleri:	
“Biz komşu kalacağız, söz veriyoruz”	96
Ali Batte: “Devlet Heverkilerin tavrını hiç unutmadı”	101
<i>Midyat’ta diğer karşı çıkışlar</i>	106
Savurlu Vehbi Efendi:	
“Hıristiyanlara haksızlık yapmak günahdır”	108
Cezire Kaymakamı Halil Sami	111
3 KASTAMONU VİLAYETİ	113
Çelişkili bir portre: Kastamonu Valisi Reşid Paşa	113
Kastamonu Jandarma Kumandanı İzzet Bey:	
“İleride yaptıklarınızdan mesul edileceksiniz”	117
Kastamonu Müslümanları:	
“Biz memleketimizde böyle şey istemeyiz”	121
4 SİVAS VİLAYETİ	123
Emir Paşa: “Ne sen insan incit, ne kimse seni incitsin”	123
Sivas Vilayeti’nin diğer vicdanlıları	129
5 ANKARA VİLAYETİ	135
Ankara Valisi Mazhar Bey:	
“Ben valiyim, eşkıya değilim”	135
Yozgat mutasarrıfı Cemal Bey:	
“Vicdanımdan gayri hareket etmem”	141
Yozgat Mevki Kumandanı Salim Bey:	
“İnsanlık tarihinin kaydetmediği facialarla tarihimiz lekелendi”	144
Ankara Vilayeti’nin diğer vicdanlı isimleri	153
<i>Boğazlıyan Müftüsü Abdullahzade Mehmed</i>	153
<i>Ankara Orman Başkâtibi Ali Efendi,</i>	
<i>Polis Hüseyin Efendi ve Galebe Türkmen kadınları</i>	155

<i>Mehmed Radi Bey: Daimi muhalif</i>	157
<i>Kayserili Ömer Efendi:</i>	
<i>"Yaşananlar o kadar korkunç ki..."</i>	158
<i>Talas Nahiye Müdürü Faik Bey</i>	160
6 MAMURETÜL AZİZ VİLAYETİ	163
Dersim Mutasarrıflığı.....	163
<i>Seyit Ali ve diğer aşiret reisleri:</i>	
<i>"Dersim'e kaçan kurtulurdu"</i>	163
<i>İdare İbrahim Ağa:</i>	
<i>"Devletin çeşmesinden su içmem"</i>	168
<i>Kangozade Mehmed ve Mehmed Ali Ağa:</i>	
<i>"İnsanlarımızı nasıl ölüme götürürler?"</i>	177
<i>Dersim'de diğer kurtarma öyküleri</i>	184
Mamuretül Aziz Vilayeti'nin diğer vicdanlıları.....	187
<i>"Bize bir baba gibi baktı": Kesrikli Mehmet Ağa</i>	187
<i>Malatya Belediye Reisi Azizzade Mustafa Ağa:</i>	
<i>"Böyle şeyler tarihimizde hiç olmuş mu?"</i>	191
<i>Karaçanlı Mustafa Ağa ve Khulevank ağaları</i>	192
7 ERZURUM VİLAYETİ	195
Anonim bir hikâye: Bagh Efendi.....	195
Gumek köylüleri ve İsmail Ağa'nın hanımı.....	197
Erzurum'da diğer vicdanlılar.....	198
8 KÜTAHYA MUTASARRIFLIĞI	201
Şaşırtıcı bir istisna: Kütahya Mutasarrıfı Faik Ali Bey.....	201
Germinyanzade Ali Bey ve	
Hocazade Rasih Efendi'nin izinde.....	204
9 VAN VİLAYETİ	207
Bir eski zaman Mir'i: Tahir Han.....	207
Müküs'te bir birlikte yaşam hayali: Muhtıla Bey.....	210
Murat Ağa: "Beni öldürün, size onları vermem".....	212
<i>Van Vilayeti'nin diğer vicdanlıları</i>	215

10	BİTLİS VİLAYETİ	217
	Reşkotan reisi Hecî Mihemedê Mistê:	
	Vahşet bölgesinde bir vaha.....	217
	Direnişin bedeli: Tanzeli Osman Ağa.....	223
	Yüz yıllık yalnızlık: Temerhanê Agayê Sor.....	225
	Bitlis Vilayeti'nde diğer karşı çıkışlar.....	229
11	DiĞER VİLAYETLERDE KARŞI ÇIKIŞLAR	233
	İzmir Vilayeti.....	233
	Hüdavendigâr Vilayeti.....	234
	Trabzon Vilayeti.....	236
	Adana Vilayeti.....	237
	Halep Vilayeti.....	237
	Suriye Vilayeti.....	239
	Der Zor Mutasarrıflığı.....	241
	Musul Vilayeti.....	247
	EKLER	249
	BELGE 1: Mazhar Bey'in Lice ve	
	Beşiri Kaymakamlarının Katline Dair Raporu	251
	BELGE 2: Mazhar Bey'in Lice ve Beşiri Kaymakamlarının	
	Katline Dair Raporuna Ek Olarak Lice Kazası	
	Ahz-ı Asker Şube Reisi Süleyman Efendi'nin İfadesi	255
	BELGE 3: Yozgat Mevki Kumandanı ve Şube Reis-i Esbak	
	Salim Bey'in İfadesi	257
	DİZİN	267

TEŞEKKÜR

Bu çalışma pek çok insanın değerli desteği ve yardımı olmadan mümkün olamazdı. Araştırmanın başından itibaren tavsiyeleri ile yol gösteren, pek çok arşiv belgesine ulaşmamı sağlayan ve beni cesaretlendiren Raymond Haroutioun Kévorkian'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Değerli yorumları, çalışmayı tamamlamamı mümkün kılan desteği ve ulaştırdığı pek çok kaynak için hocam Taner Akçam'a özel olarak teşekkür etmek isterim. Ömer Türkoğlu'nun eşsiz katkıları ve dostluğu sayesinde bu çalışma Osmanlı arşivi belgeleriyle zenginleşebildi. Kısa süre önce kaybettiğimiz sevgili Christian Varoujan Artin Ermenice kaynaklarda bulunan pek çok tanıklığa dikkatimi çekmiş ve çevirilerini yapmıştı. Varoujan'ı özlemle anarak kendisine ve eşi Brigitte'e teşekkür etmek isterim.

Nubarian Kütüphanesi'nde büyük bir nezaketle araştırmama yardımcı olan Boris Adjemian ve Mgirditch Basma'ya, Paris'te Ermeniceden çeviriler için Krikor Tavitian'a, önerileri, paylaştıkları kaynaklar ve dostlukları için Yetvart ve Payline Tomasyan'a, katkıları için Osman Kavala'ya, Midyat'ta araştırma için seferber olan ve eşsiz bilgiler aktaran İskender Debbaso ve Yuhanna Aktaş'a, bu konuları Elazığ'da kimseyle konuşamayız diye düşünürken yolumuzu aydınlatan Mustafa Balaban'a, bölge-

lerinin tarihine dair değerli bilgi ve yorumlarını paylaşan, ta-nıklıklara ulaşmamı sağlayan İstanbul’da İbrahim Karakaya ve Cemal Tař’a, Dersim’de Hasan Güngör ve ailesi ile Cafer Demir’e, Ankara’da Ahmet Yeřil’e, Van’da Kadri Salaz’a, Muřta Armen Galust’a, Kütahya’da Ali Kehribar’a, Derik’te Eyüp Güven ve Serdar cal’a, Nusaybin’de şerefhan Ciziri’ye, Diyarbakır’da şeyhmus Diken, Nezire Cibo, Lal Laleř ve Mihdi Perinçek’e ne kadar teşekkür etsem azdır. Vakit ve enerjilerini seferber eden, hiçbir yardımı esirgemeyen ve çalışmamı teşvik eden dostlarım Ali Açıkgoz, Ayřegül Sönmezay, Ahmet ılgın, Zeynep Zaza Gain, Sophie Balabanian, Claire Guidicienti, Selvin Canbeyli Arıhan, Antoine Agoudjian ve Serge Avdikian’a iyi ki varsınız diyorum. Desteği için ayrıca annem Nurhan Gerçek’e teşekkür ederim.

Araştırma henüz proje halindeyken ödüllendiren ve cesaret veren Hrant Dink Vakfı’na ve destekleriyle çalışmamı hızlandırma imknı sunan Raoul Wallenberg Vakfı’na şükranlarımı sunarım.

Soykırımdan hayatta kalanlar ve kurtaranlarla ilgili araştırmaların hayata geçmesini Hrant Dink’in ne kadar çok istediğini biliyorum. “Aynı Sudan İçtik” belgeselini Serge Avdikian ile kendisine izletme imknımız olduğunda bu yüzden bu kadar çok heyecanlanmıştı. Bu kitabın tamamlanması bu anlamda ona karşı da borcumdu.

GİRİŞ: 1915’TE “AKINTIYA KARŞI KOYANLARIN” İZİNDE

Armine Guleserian: Ben de size çok basit bir soru sormak istiyorum. Sizin de benim kadar dürüstçe cevap vereceğinizi umarım.

Armine Guleserian ayağa kalkar ve sandalyesini gösterir.

Armine Guleserian: Buraya otur, olur mu?

Erdoğan Türkyılmaz: Neden?

Armine Guleserian: Kendini benim yerime daha iyi koyabilmen için.

Erdoğan Türkyılmaz: İşte. Şimdi senin yerindeyim.

Armine Guleserian: Şimdi bana bak.

Erdoğan Türkyılmaz: Sandalyene, senin yerine oturdum. Sor ne soracaksan.

Armine Guleserian: 1915’te Ermeni olmak ister miydin?

–Sessizlik–¹

Michel Beretti’nin Ermeni soykırımını reddeden karakteri Erdoğan Türkyılmaz gibi, Türkiye’deki pek çok insan için “1915’te Ermeni olmak ister miydin?” sorusu beklenmedik ve sarsıcı, ancak inkâr ettikleri gerçeklere karşın, cevabının “Hayır” olduğunu bildikleri, en azından sezdikleri bir sorudur.

1915’te Ermeni olmak kadar olmasa da, Ermenilerin maruz kaldıkları tehcir ve katliamlara karşı çıkmak da büyük riskler

1 *La nuit où on a pissé par-dessus la frontière*, Tiyatro oyunu, Michel Beretti, 2011.

barındırıyordu. Her gün evlerinin önünden götürülen insanların potansiyel ya da halihazırda “hain” ve “düşman işbirlikçisi” olarak gösterildiği bir zamanda vicdandan söz etmek “milletli mefkûre” ve “vatanın selameti”ni hiçe saymak anlamına geliyordu. Böylesi bir tutum devlet görevlileri için görevden alınmayı ya da memuriyetten atılmayı, kimi durumlarda ise öldürülmeyi göze almak demektir. Ellerinde çoğunlukla kendilerini ve ailelerini koruyacak hiçbir dayanak olmayan sivil insanlar için durum daha da tehlikeliydi. Mahmut Kâmil Paşa'nın emri başlarının üstünde Demokles'in kılıcı gibi sallanıyordu: “Bir Ermeni'yi koruyacak Müslüman'ın idam edilmesi ve hanesinin yakılmasına”² yönelik emrin uygulanması için kimi durumlarda devlet denetimine bile gerek yoktu. Soykırıma katılan –özellikle aşiret liderleri ya da büyük aileler gibi– kimi sivil kesimler böylesi bir itaatsizliğin cezasını kendi elleriyle vermekten çekinmeyeceklerdi.

Yaratılan bu korku ortamına, Ermenilerin katline İslâmî kıtlıflar uydurarak meşruluk kazandırma çabalarına ve ciddi yaşımsal risklere karşın, en şiddetli katliamların yaşandığı bölgeler dahil olmak üzere, 1915'te her vilayette emirlere karşı gelerek Ermenileri ölüm yolculuğundan kurtarmaya çalışan devlet memurları, din adamları, aşiret reisleri, köy ağaları ve sıradan insanlar oldu.

Bugün çoğunun isimleri unutulmuş, ailelerinin bile hikâyelerinden bihaber olduğu, kimileri bir mezardan bile yoksun, yaşadıkları ya da görev yaptıkları kurumların, şehirlerin belleğinden silinmiş yüzlerce insan, farklı motivasyon ve yaklaşımlarla 1915'te vicdanlı bir tavır sergilediler. Ermeni soykırımında emirlere karşı gelenlerin en sembolik isimlerinden biri olan Konya Valisi Celal Bey'in deyimiyle “binlerce masum çocuk,

2 *Tehcir ve Taktik, Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları*, Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, s. 64, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, İstanbul. Ayrıca gazetelerde “Her kimin yanında, evinde, bahçesinde Ermeni muhaciri var ise hükümete ihbar etsin, yoksa muhacirler ile beraber onlar da sürülecektir” ibaresini taşıyan ilanlar yayınlanıyordu. *Enkere Vukuatı*, Simon Arakelyan, s. 160, 1921, İstanbul. Ermenice harflerle Türkçe yazılmış bu esere ulaşabilmemizi henüz yayınlanmamış transkripsiyonu bizimle paylaşan Aras Yayınları'na borçluyuz.

kabahatsiz ihtiyar, aciz kadınlar, kuvvetli gençler” bir “kan cereyanı içinde yokluğa doğru” giderken “elleriyle, tırnaklarıyla” akıntıya karşı durdular.³

Ermeni soykırımı sırasında kurbanlara yardım elini uzatan kişiler arasında konumu itibariyle katliamlardan kurtulabilmiş Hıristiyan Osmanlı vatandaşları olduğu gibi çok sayıda yabancı diplomat, doktor, misyon temsilcisi ve eğitimci gibi kişiler de mevcuttu. Müslüman ya da Osmanlı vatandaşı olmayan bu kurtarıcılar yukarıda sözü edilen katliamları meşrulaştırma söyleminden büyük ölçüde azade olabilmeleri itibariyle harekete geçme potansiyelleri daha yüksek kişilerdi.⁴ Bu kişilerin bir kısmının öykülerine de yer yer değindik. Ancak bu çalışmada esas olarak meşrulaştırma söyleminin birebir hedefi olan, farklı etnik (Türk, Kürt, Çerkes, Arnavut, Arap...) ve dini aidiyetleri olmakla birlikte “millet-i hâkime” diye tabir edilen Müslüman nüfusa dahil sayılan kurtarıcıların izlerini sürdük.⁵

Bu kişilerin hikâyelerinin gün yüzüne çıkarılması hatıralarına yönelik gecikmiş bir saygıdan daha fazlasına kapıyı aralıyor. Mensubu oldukları toplumun yöneticilerinin bir dönem cinayet işlemiş ve bu vesileyle zenginleşmiş, hatta Cumhuriyet’in bu suçların inkârı üzerine inşa edilmiş olabileceğini sorgulamakta zorlanan Türkiye toplumuna Ermeni soykırımıyla yüzleşmenin başka bir yolunu gösteriyor. “O dönem dahi hayatlarını riske atarak bu cinayetlere karşı çıkanlar varsa bugün neden hâlâ kendimizi suçlularla özdeşleştirip tarihi sorgulamaktan kaçınıyoruz?” sorusunu sormayı mümkün kılıyor. Soykırımın birinci derecede sorumlularının günümüzde hâlâ kahraman addedilerek onurlandırıldığı –caddelerin, ilkokulların

3 Cf. infra s. 31.

4 Yabancı diplomat ya da misyon temsilcisi olmak bu söylemlerden tamamen sıyrılmayı mümkün kılmıyordu. Örneğin Rössler ve Holstein gibi Alman konsolosları katliamları durdurması için üstlerini harekete geçirmeye çalışırken kimi mevkidaşları ve bazı misyon temsilcileri Ermenilere İttihat ve Terakki hükümetinin gözünden bakıyorlardı. Malatya’da Hans Bauernfeind’in tavrı bu durumun tipik örneklerinden biridir. cf. infra s. 191-192.

5 Bu kısıtlamamıza bir istisna Ezidiler oldu. “Millet-i hâkime”ye dahil sayılmalarına karşın çalışmada onların da kurtarma çabalarına yer vermeyi tercih ettik.

isimlerini taşıyabildiği, adlarına komiteler kurulabildiği– bir memlekette vicdanlı tavır sergileyenleri hatırlamak üzerinde oturduğumuz “yalan dağlarının”⁶ büyüklüğünü ortaya koyma fırsatını veriyor.

1915'te vicdanlı tavır sergileyenler Türkiye toplumuna sadece pozitif modeller üzerinden Ermeni soykırımıyla yüzleşmenin yollarını sunmakla kalmıyorlar. Aynı zamanda hangi durumlarda sıradan insanlar caniye dönüşebilir, en zor koşullarda direnmek ve insanlığını korumak nasıl mümkün olabilir sormalarını sormamızı sağlıyorlar. 1915'te kimi zaman ölümü göze alarak emirlere karşı gelenler, ilk anda düşünülebileceğinin aksine, kahraman ya da üstün insanlar değildiler. Kimileri için yaşananlar insani açıdan kabul edilemez iken, diğerlerinin dini inançları böylesi bir muameleyi yasaklıyordu. Bazıları ise Ermenilerin bu şekilde katledilmelerinin memleketleri ya da bölgeleri için ekonomik, sosyal ve kültürel bir felaket olduğunu düşünerek karşı çıkıyordu. Kimi aşiretleri devlete kafa tutmaya yönelten söz konusu Ermenilerin “kendi Ermenileri”, yani aşiretlerinin üyesi, ya da en azından hâkimiyetleri altında yaşayanlar olmalarıydı. Bu durumda belirleyici olan kendilerine emanet edilmiş/sığınmış gördükleri kişileri ne olursa olsun kimseye teslim etmemek üzerine kurulu bir tür şeref ve itibar anlayışıydı. Kimi insanlar tanıdıkları, hemen yanı başlarında yaşayan insanları kurtardılar, kimileri ise hiç tanımadıkları kişilere kapılarını açtılar, onlar için bazen devlet güçleriyle karşı karşıya geldiler. Motivasyonları ne olursa olsun, içlerinde hayranlık uyandıracak bir hakkaniyet duygusu ve cesaretle davrananlar olsa da, bu kişilerin hiçbiri “süper kahramanlar” değildi. Etik değerler, vicdan, merhamet, yahut empati duyguları açısından diğer insanlardan üstünlükleri yoktu. Tıpkı soykırıma küçük ya da büyük ölçekte katılan, emirleri harfiyen yerine getiren kişilerin –aralarında bu tanımlara uyan çok sayıda

6 Kıbrıslı gazeteci-yazar Sevgül Uludağ'a göre Türkiye üç meseleye dair “yalan dağları” üzerinde kuruludur: Ermeni soykırımı, Kürt meselesi, Kıbrıs sorunu. Kendisiyle bu ifadeyi kullandığı ve 2004 yılında yaptığımız söyleşimizden bu yana devletin üç meseledeki tutumunda önemli değişiklikler olsa da “yalan dağları” toplumun azımsanamayacak bir kesimi için yerli yerinde duruyor.

kişi olsa da– tamamının canı, psikopat ya da sadist olmadıkları gibi.⁷ Hatta kimi soykırım uygulayıcıları bu kararın kaynaklandığı ideolojiye, dünya görüşüne yakın değildiler. Holokost sırasında çok sayıda memur, asker ve polisin bir kapana kısılmışçasına otoriteye boğun eğmekten başka bir çare göremeden–tabii kendilerini mazur gösterecek psikolojik kaçışlar bularak– emirleri yerine getirdiğini gösteren çalışmalar soykırıma iştirak etme ve direnmede hangi faktörlerin rol oynadığını anlamada bize ışık tutuyor.⁸

Stanley Milgram Holokost'un nasıl mümkün olabildiğini anlamak için yola çıktığı deneylerinin standart versiyonunda deneklerin % 65'inin –kimileri son derece rahatsız olsalar ve bunu dile getirselers dahi– zalim emirleri yerine getirdiğini tespit etmişti. Otoriteye itaat etmeye ne kadar meyilli olduğumuzu çarpıcı bir şekilde ortaya koyan Milgram deneyi hangi durumlarda direnişin yollarının açıldığını da örneklerle gösteriyor. Deneyin farklı versiyonlarında sıradan insanların zalim uygulamalarda bulunmayı kabullenmesi ya da direnebilmelerinde çeşitli etkenlerin belirleyici olduğunu görüyoruz: kurbanla ve otorite figürüyle aramızdaki mesafenin niceliği, emirleri veren otoritenin “iyi bir dava uğruna” (vatanın selameti, bilimin ilerlemesi gibi..) hareket ettiğini iddia etmesi ve algılanan prestiji, emirleri veren kişilerin “tüm mesuliyeti üstlendiklerini” ifade etmeleri, otorite temsilcileri arasında çatışma olup olmadığı ve en önemlisi emirlere başka karşı gelenlerin varlığı ya da yokluğu bu hususta kritik rol oynuyordu.⁹ Örneğin denek kurbanla aynı odadayken emirleri yerine getirmeye en zalim noktaya kadar devam etme oranı % 40'a, kurbanın elini tutarken ve otorite figürü odadan ayrılınca ise % 20'ye düşüyordu. Deneyin emirlere karşı gelen iki başka kişinin varlığına şahit olma-

7 Stanley Milgram deneylerinde zalim emirlere uyanların kurbanların acılarına kayıtsız olmadıklarını, deneklerin sadece % 5'inin sadist eğilimler gösterdiğini ortaya koyar. *Obedience to Authority*, Stanley Milgram, 1974.

8 Bu konuda çok detaylı bir analiz için: *Un si fragile vernis de l'humanité. Banalité du mal, banalité du bien*, Michel Terestchenko, Editions La Découverte, 2007, Paris.

9 Ibidem, op.cit, s. 123-134.

sı durumunda son noktaya kadar itaat oranı % 10'a iniyordu. Ancak başka kişilerin denediğin yanında olduğu ve onların tamamen emirlere uyma taraftarı olmaları halinde denediğin emirleri yerine getirme oranı % 92,5'e çıkıyordu. Özellikle de kendilerinin “yasal hiçbir sorumluluğunun olmayacağı” temin edilirse denekler en zalim noktaya kadar emirleri yerine getirmekte kendilerini özgür hissediyorlardı.

Ermeni soykırımında emirlere karşı gelen ve katliamlara engel olmaya çalışanların hikâyelerini bu bilgilerin ışığında değerlendirmek gerekiyor. Örneğin –kimi kaynaklarca hatalı bir şekilde “kurtarıcılar” arasında sayılan– Erzurum Valisi Tahsin rahatsızlığını dile getiren ama yine de emirleri uygulamaya devam eden Milgram deneklerinin tipik bir örneğidir. Talat'ın “Ermenileri mesuliyet-i maneviye ve maddiyesi bana ait olmak üzere imha ediniz” beyanında bulunmasının Milgram deneyinin ışığında itaati arttırmada rol oynadığını kuvvetle varsayabiliriz.¹⁰ Aynı şekilde mülki amirlerin işinin tehirci organize etmek ve kafileleri yola çıkarmaktan ibaret olabildiği kimi yerlerde itaat oranı daha yüksek iken, Diyarbekir Vilayeti gibi tehirci gönderilenleri bekleyen feci sonu çok sayıda kişinin gözleriyle gördüğü yerlerde karşı çıkışların sayısı da artıyordu. Emirlerle karşı gelenlerin kendileri gibi harekete geçen başka kişilerden güç almalarına dair ise Yozgat Mutasarrıfı Cemal ve Yozgat Mevki Kumandanı Salim'in hikâyesi en çarpıcı örneklerden biridir.

Elbette bu verilerle hiçbir koşulda insanlık suçu işleyenlerin sorumluluğunu azaltmak ya da onları mazur göstermek mümkün değil. Kaldı ki Ermeni soykırımına iştirakin sadece insanoğlunun otoriteye itaat eğilimi ve birtakım çevre koşullarıyla özetlenemeyecek kadar karmaşık motivasyonlarla sağlandığını biliyoruz. Ancak nasıl şartlarda sıradan insanların caniye dönüşebildiklerini ve hangi koşulların direnişe el verdiğini anlayabilirsek, geçmişin tekrarlanmaması için ders alabiliriz.

10 11 Aralık 1918'de *Sabah* gazetesinde yayınlanan Talat'a ait tarihi belirtilmemiş telgraf. *Tehcir ve Taktik, Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları*, Vahakn N. Dadrian, Tamer Akçam, op.cit. s. 242.